

Feltételes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek történeti–társadalmi kontextusáról¹

Varga Mónika

MTA Nyelvtudományi Intézet

This paper explores the conditional use of adverbial participle constructions (as variables for ‘if’ clauses) in the Middle Hungarian Period based on testimonies of witch trials and private correspondence. This type of construction is basically no longer active in recent language use. I argue however, that the use of the conditional participles appears to be quite frequent in informal registers of Middle Hungarian. The distribution of data shows that this innovation was a feature of letters and other practical text types (culinary, gardening). The analysis reveals that the frequency of the variant is partly due some formulae in letters (e. g. ‘God giving me/you health’, ‘God bringing you home’), and partly due to the simple endeavor of expressing condition in different ways, avoiding the repetition of ‘if’ clauses. more characteristic of individuals in the era than of well defined social groups.

Keywords: adverbial participles, conditional clause, variation, Middle Hungarian Period, speech-related register, grammaticalization

Kulcsszavak: határozói igenevek, feltételes jelentéstartalmú tagmondat, variáció, középmagyar korszak, élőnyelv-közeli regiszter, grammatikalizáció.

1. Bevezetés

Dolgozatom célja feltárni a feltételességet kifejező tagmondatok variációjának kontextusait elsősorban 16–18. századi levelek és tanúvallomások alapján. A variációból ezúttal a *ha* kötőszavas és a *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek váltakozását tárgyalom. A középmagyar korszakban az utóbbi megoldás szerkezeti – szintaktikai, szövegszintű – és pragmatikai alternatívának mutatkozott:²

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló K 116217. számú NKFI/OTKA projekt (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült. Ezúton köszönöm a lektori észrevételeket, megjegyzéseket.

² Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, a TMK-ból hozzáférhető adatokat az évszám, a kötet adatbázisbeli rövidítése és a perszám, levél-, illetőleg oldalszám szerint

- 1638: s nekem *paranczolan*, nagyobb dologhbul kegyelmednek igiekessem zolgalnom (Zr. p. 64)
 1651: ha azt *paranchollya* kegyelmed, hogy en magam adgyam megh az árrát, azt megh chelekedhetem (Zr. p. 184)
 1715: *ha* a Méltóságos Úr *parancsol* valami Medicináról Deakul írja megh a nevét, (Peregr. 1. 57.)
 1724: mindazonáltal *parantsolván* énnékem az Úr örömet meg cselekeszem (Peregr. 1. 127.)

Az igeneves szerkezetek esetében az ilyen típusú jelentés mindig komplex, elsősorban idő- és/vagy okviszony mellett alakul ki. A vizsgált időszakra az jellemző, hogy az ígés és a határozói igeneves tagmondatok hasonló, egymásnak megfeleltethető funkciókat is betölthetnek, az igeneves szerkezetek igei kategóriákat vehetnek fel. A feltételes jelentéstartalom esetében ez főként a 'ha egyszer', a jövőre vonatkozó, és a sorsra, Istenre bízott feltétel kifejezésekor (ómagyar anyagon ezek kötőszós megoldásait részletesen lásd Rácz 1995) igazolódott (részletesen lásd Varga 2017a, 2017b).

Feltárást igényel azonban az, hogy milyen független – időbeli, területi, társadalmi – tényezők befolyásolhatják a két szerkesztésmód közötti választást, valamint hogy az igeneves változat használata jelezhet-e rendszerszerű összefüggést, kapcsolódást e tényezők valamelyikével. A variáció vizsgálatában különösen lényeges forrásnak számítanak azok a szövegtípusok, amelyek a leginkább felidéznek a korabeli beszélt nyelvet. Az elemzés ennek megfelelően korpuszalapú a Történeti magánéleti korpusz levelezései és boszorkányperei alapján (a továbbiakban TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017), kiegészítve a korszak más magánlevelezéseiből manuálisan gyűjtött adatokkal (lásd lentebb).

Elöljáróban annyi mondható el, hogy az igeneves szerkezetek és a *ha* kötőszós tagmondatok váltakozása igazolódik eredeti, gyakran személyes tartalmú magyar nyelvű szövegekben is. Annak meghatározása, hogy variánsok közötti választást mely tényezők befolyásolhatták, igencsak függ a feldolgozott forrásanyagtól; a korpuszos adatokból több határozott következtetés vonható le, amelyek azonban átértelmeződnek a manuálisan gyűjtött adatok alapján.³ Noha a legtöbb vizsgált levélíró írásaiban használatos ez a változat, a kiemelkedő gyakoriság egyelőre inkább személyekhez, mint csoportokhoz köthető. A jelenség szempontjából kulcsfontosságú (főként nemesi) magánlevelezés mint forrástípus

azonosítva (<http://tmk.nytud.hu/forrasok.php>). A korpusztól egyelőre független adatok azonosításhoz lásd Források.

³ E módszertani nehézség azonban természetesen nem az adatbázist minősíti – a rendelkezésre álló történeti forrásokból általában is problematikus reprezentatív és főként kiegyensúlyozott korpuszt létrehozni (utóbb lásd például: Jensei–McGillivray 2018: 135–136).

közel sem homogén a nyelvhasználatot tekintve. Az igeneves változat használata pedig nem mutat egyértelmű korrelációt az egyes társadalmi csoportokkal, illetőleg regiszterekkel; a gyakorlati műfajok alapján semleges stílusértékű variáns lehetett.

2. Előzmények

A feltételesség eredendően az időhatározással függ össze; a jelentésváltozásnak két fő kiindulását állapította meg a nyelvtörténeti szakirodalom (Klemm 1928–1942: 593–594; Berrár 1957: 140; Haader 1995: 595). Az első esetben az együtt járó cselekvések kifejezésekor a hangsúly a cselekvésidőről a cselekvések egymástól függése felé tolódott el, így a mellékmondat egyre inkább a főmondat feltételeként értelmeződött. A másik irány az egyszeri, a jövőben bekövetkező cselekvések mentén alakulhatott ki (az ómagyar korszak adatai alapján Rácz 1995: 703–704; Haader 1995: 595). A változást jól mutatja, hogy a feltételes mellékmondat tipikus kötőszava az időhatározói eredetű *ha* kötőszó. A tipológiai munkák szerint igen jellemző több nyelvben is az a folyamat, melynek során a térbeli és időbeli viszonyokat kifejező elemek speciális kontextusban úgynevezett logikai grammatikai viszonyok jelölőivé grammatikalizálódhatnak. A feltételes kapcsolóelem egyik forrása az időhatározói kötőszó, ráadásul annak két fajtája is; a folyamatot, tartósságot kifejező, és az, amely egyaránt jelenthet folyamatot és pontszerűséget (Heine–Kuteva 2002: 293).

A *ha* kötőszó annyira széleskörűnek bizonyul már a kései ómagyar kor során, hogy „igény sincs új kötőszóra” (Haader 1995: 595). Időnként, alkalmi analógiás megoldásként használatos a korszakban a *mikor*, illetőleg – főként már a közép-magyarban – a *holott*, és terjed az *amennyiben* ilyen használata is. Rácz Endre (1995: 704–706) a kései ómagyar kor anyagán hat csoportját különíti el a nem mondatrészkifejtő feltételes mellékmondatoknak – ebből a három a hagyományosnak tekinthető reális, potenciális és irreális feltétel. A további három csoport formailag kevésbé markánsan választható el az első és a második típustól, így a különbség inkább pragmatikai természetű. A ’*ha egyszer*’ jelentésű használat nyomatókösítő szerepű, mivel a beszélő tudja, hogy a feltétel már bekövetkezett. Elkülönül továbbá az úgynevezett modális feltétel, ami inkább beszélői vélekedést jelöl, a sorsra, Istenre – esetleg földi hatalmasságra – bízva a feltétel teljesülését; ez korán levélbeli formulává vált. Különösen problematikus azt a típust elkülöníteni, amelynek jelentését Rácz Endre így magyarázza: „a beszélő tudja, hogy a közlés idején a feltétel nem áll fenn, de lehetségesnek tartja, hogy bekövetkezik” (Rácz 1995: 707). Ennek ugyanis formailag egyaránt jelölője lehet a kijelentő mód jelen és jövő idő, valamint a feltételes mód és jelen idő, így tehát a reális és a potenciális feltételtől leginkább a jövőre mutatóban tér el.

3. Hiány, váltakozás, grammatikalizáció

A középmagyarban szerkezeti alternatíváról is beszélhetünk, ha tekintetbe vesszük a komplex jelentésű határozói igeneves szerkezeteket. Berrár Jolán az időhatározós szerkezetek további változását tárgyalva a feltételes határozó kategóriájában (az *esetén* névutó mellett) a következőre hívja fel a figyelmet: „A régi nyelvben az időhatározói szerepű igenévnek lehet feltételes értelme is” (Berrár 1957: 106). Későbbi írásában ugyanakkor szűkíti fenti állítása érvényességét: „A létige határozói igenevének feltételes határozói szerepe valóban kimutatható a nyelvtörténetből is” (Berrár 1977: 178).

A Történeti magánéleti korpusz alapján végzett feltáró vizsgálatok igazolták, hogy nemcsak a *lévén*, hanem lényegében bármely határozói igenév képes a feltételesség diskurzusfunkcióját kifejezni – összetett módon, a szerkezeti sajátosságoknak köszönhetően. A nyelvi változást a rendszerbeli lehetőségek teszik lehetővé, noha a realizálódás pragmatikai, műfaji jellemzőktől függ (Haader 2001; 2004), így röviden érdemes kitérni a *-ván/-vén* képzős igenév funkcióbővülésének szemantikai-grammatikai alapjaira. A határozói igenév alapvetően ugyanazokkal a bővítményekkel bírhat, mint az ige, s így ugyanolyan funkciókat képes kifejezni, a mellékmondatos megoldások azonban – általában – redundánsabbak, „szellősebbek” (Haader 2004: 466–467). Az alárendelés általában csak egy jelentést, viszonyítást fejez ki, azt azonban – a kötőszó és/vagy az utalószó miatt – világosan, explicit módon, míg a határozói igeneves szerkezetek egyszerűre tudnak időt, okot, eszközt, célt stb. kifejezni, ebben pedig hasonlítanak a mellérendelő mondat szerkesztésre (Gugán 2002: 35–39, Dömötör 2003: 452–454).

További szempont, hogy a feltételes jelentéstartalom kifejezése hogyan illeszkedik a határozói igenevek alakulástörténetébe, konzervatív vagy innovatív jelenségről van-e szó, s a vizsgált források melyik megoldást preferálják inkább. D. Mátai Mária szerint a középmagyar korszakban a határozói igenév használata annyiban változik az ómagyarhoz képest, hogy a korábban általános *-ván/-vén* képzős alakokhoz képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzősek. Megállapítja emellett azt is, hogy a két alak között bizonyos funkcionális különbség alakul ki: a *-ván/-vén* képzősek idő- vagy okhatározói, míg a *-va/-ve* képzősek mód- és állapothatározói szerepűek lettek (D. Mátai 2003: 634; 2011: 304).

A magánéleti regiszter korpusza alapján még a 18. század során sem mutatható ki a *-va/-ve* képzős változat térnyerése a *-ván/-vén* képzős alakokhoz képest. A TMK-ban a *-ván/-vén* képzős keresés a gyűjtés idején⁴ összesen 10178 találatot hozott, közel tízszer annyit, mint a *-va/-ve* változat; egy találatban több igenév is lehet (az úgynevezett ragozott határozói igenevek a korszakban nem jellemzők). A markáns funkciómegoszlás szintén nem jellemző, a *-ván/-vén* képzős

⁴ Jelenleg a TMK 10439 találatot ad a *-ván/-vén* képzős, és 1175 adatot a *-va/-ve* képzős változat lekérdezésekor.

igenevek számos összetett funkcióban jelennek meg a korszakban, a hagyományosabb idő, ok, mód, cél stb. mellett a sajátos jelentéstartalmakat is ide sorolhatjuk. Ennek megfelelően a feltételesség kifejezését is innovációnak tekinthetjük – bár az ómagyarban sem teljesen példátlan,⁵ a 16. századtól tűnik fel igazán (vö. Berrár 1957: 106).

A kérdéses jelentéstartalom kifejezésére a határozói igenév szerkezeti-funkcionális tulajdonságainál fogva eleve alkalmas. A *-ván/-vén* képzős igenevek többek között időhatározói funkcióban használatosak, amelyre az alárendelő mondatokhoz hasonlóan rakódhat feltételes jelentéstartalom, azonban mégsem az igenévi toldalékba kódolt szerkezeti jelentésről beszélhetünk. Az igenév számos egyéb lehetséges használatához hasonlóan a komplex idő-feltétel is elsősorban a szövegösszefüggésből, pragmatikai jellemzőkből következtethető ki:

1705: *idejét látván* nem leszek felejdékeny (Kár. 72.)

1712: *mihent idejét látod*, jelentsd és magyarázd meg és tudósíts Szivem (Kár. 128.)

1712: az idő mutatja meg, *ha látom* szükségét, talán még vissza is jön (Kár. 134.)

1705: Csak szárazsák meg, *amikor alkalmatosság adatik* (Bark. 47.)

1703: *Ha alkalmatosság lesz*, a beretvát és ollót elküldöm (Bark. 11.)

1705: Ha ócska ing volna Kegyelmed körül, aki csak [ha]sigatni való, *alkalmatosság adatván*, elvárja, újat küld érte (Bark. 55.)

Az okviszonyhoz a korszakban a „ha egyszer” típusú feltételesség funkciója kapcsolódik, amikor a beszélő már tudja, hogy a feltétel bekövetkezett, s ennek fényében kell a továbbiakra tekinteni (Rácz 1995). Az ómagyarban gyakran kérdés formájú az ezt követő tagmondat, később azonban nem feltétlenül:

1560: *Ha imár az dolog erre jutot* (Csányi Ákos levele Nádasdy Tamáshoz 346.);

1558: Ím látja kegielmed, mit ír [...], de *ígi levén az dolok* vélem, hoga kegielmed it való házát különb renden keli meklátni (Csányi 244.);

1700: lehettem volna én is részes a víglakásban, de *nem vévén* parancsolatját, s maga sem jöhetett el dolgaira nézve, arról nem tehetek (Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Györgynek 79.)

1700: de a parasztok *ha el nem követték*, arról nem tehetek (Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Györgynek 80.)

⁵ A kódexirodalomban elsősorban összetett, idő-feltétel értelmezésben mutatható ki: 1493k.: *hogy mý yesosth lathwan mýndenorth egybe ewrewlŷewnk* (FestK. 196); 1522: *Senky ne legen neked el annyera nyayas. kynek elevtte leueen el ne felegyed zemermeffegedeth* (HorvK. 265).

Nem példátlan azonban a jövőre mutató tényleges feltétel – ezek esetében az időviszonyításként értelmezés kevésbé kérhető számon:

1630: Egyébképen pénzünkön – *szépen kérvén* – ablakunkról is vásárolhatunk (Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához)

1629: Azon vagyok mindazáltal, hogy *szombaton – Isten velem levén* – haza menjek (Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinához)

1720: miket küldtem már alá, s miket viszen maga és mik maradtanak még hátra, az melyeket *Isten megtartván*, magam viszek alá (Kár. 199.)

1772: [...] hogy nem hiszem meg is lábalja [= felgyógyul belőle]. *Meg nem lábalván*, mit csináljak, nem tudom (Nagy Tamás levele Csáky Katának)

A feltételes jelentéstartalmat a mondattani mellett pragmatikai változónak célszerű tekinteni, egyrészt a kialakulásából adódóan – az időviszonyításra ráakódó jelentésbeli többlet, amely később előtérbe is kerülhetett –, másrészt mivel a funkciói részben a beszélői vélekedés alapján csoportosíthatók, harmadrészt pedig amiatt, hogy a határozói igeneves szerkezetek esetében a közvetlen szövegkörnyezet és a tágabb szövegösszefüggés alapján azonosítható ez a jelentéstartalom. Noha a környező igealakok alapján elsősorban kijelentő módú, jelen és jövő idejű formáknak feleltethetők meg, nem példátlan az ettől eltérő formai eszközöket igénylő potenciális és az irreális feltétel sem. A korpusz adatai alapján a határozói igeneves szerkezeti változat a leginkább beszélői attitűdöt kifejező pragmatikai jellegű fajtákra jellemző, míg a kötőszós kapcsolódás majdhogynem kizárólagos olyankor, amikor a beszélő a feltétel bekövetkezését lehetségesnek tartja, vagy nem is nyilvánít róla véleményt (lásd még Varga 2017a, 2017b). Vizsgálatot igényel ugyanakkor a variáns szerkezeti beágyazottsága mellett az úgynevezett független tényezők szerepének meghatározása.

4. Problémafelvetés, módszer

A variációs megközelítés alapja az, hogy a grammatikai változás fokozatosan, változatok versengésében realizálódik (Weinreich–Labov–Herzog 1968: 183–184); ez a megközelítés és vizsgálati célkitűzés a hazai nyelvtörténetben régóta ismeretes (Károly 1964: 172; 1980: 45). A variáció leírásába egyaránt beletartozik a szerkezeti beágyazottság meghatározása és összefüggések, korrelációk keresése az ún. külső tényezők között, amelyek a változatok közötti választást befolyásolhatják (Weinreich–Labov–Herzog 1968: 178–180, 185–186). A változatok és az azok közötti választás leírása azzal kezdődik, hogy a változó összes környezetét meghatározzák a vizsgált anyagban, ezt követi kvantitatív feldolgozás a mintázatok kirajzolásához, disztribúcióelemzés, „krossztambulálás” (*cross-tabulate*; Tagliamonte 2018, történeti anyagon Kytö–Walker–Grund 2011). A választást befolyásoló szerkezeti és ún. független tényezők együttes elemzése mentén sorba rendezhető az egyes tényezők hozzájárulása a választáshoz (Tagliamonte 2018).

Az összes variációs környezet azonosítását a feltételes jelentéstartalom esetében nehezíti az a tény, hogy a jelenségnek diskurzusbeli motivációja van. Használata jellegzetesen olyan műfajokhoz kötődik, mint a magánlevelezés és a világi próza egy része (vö. Haader 2008b). A változatosságról pedig elmondható, hogy az egyes forrásokon belül lehetséges a – teljesen vagy majdnem teljesen – kategorikus környezet: azaz egyes forrásokban kizárólag *ha* kötőszót használva is kifejeződhet a feltételesség, függetlenül attól, hogy használ-e határozói igeneveket a megnyilatkozó. Nem példátlan ugyanis az sem, hogy a megnyilatkozó nem, vagy csak nagyon szórványosan használ igeneves szerkezeteket, ugyanakkor az is előfordul, hogy szerepelnek ugyan az adott forrásban igeneves szerkezetek, de nem – vagy kevéssé azonosítható módon – feltételességet kifejezve.

Variációs megközelítésben olyan változatokat célszerű vizsgálni, amelyek (szinkrón és esetleg történetileg is) köthetők valamilyen társadalmi csoportokhoz, illetőleg a választásnak szociolingvisztikai motivációja is lehet. A történeti anyagból kiindulva azonban a társadalmi korreláció a kutatás jelen szakaszában közel sem kétségtelen – számos más kérdéskörben is kutatásra vár (hangtani, morfológiai variációk esetében a szinkroniának nagyobb magyarázó szerepe lehet, lásd például Németh 2004, 2008).

A feltételes jelentéstartalmú alárendelő mondatokra általában is igaz, hogy jellegüknél fogva nem törvényszerű, hogy minden szövegtípusban megfigyelhetők, illetve számottevően adatolhatók legyenek. A középmagyar kori levelekben és a korabeli, valamint későbbi szakácskönyvekben ugyanakkor kedvelt megoldásnak számítanak, noha ez az előnyben részesítés pragmatikai kérdés, nincs következménye a változásra nézve (Haader 2004: 466; 2008b: 254).

5. Adatok, szerkezeti beágyazottság

Az igeneves változat terjedését a korpuszadatok (TMK) számszerűsítésével, megoszlási arányai szerint mutatom be – az ezekből levonható következtetéseket a manuálisan gyűjtött anyaggal szembesítve.⁶ A TMK lehetővé teszi a morfológiai kategóriákra keresést, kiadva a *ha* kötőszó összes előfordulását (megkülön-

⁶ Az alábbi levelezésekkel egészítettem ki a korpuszos gyűjtést: 16. század: Péchy Márton levelei, Csányi Ákos levelei (az 500 levélből 400-at dolgozva fel), Nyáry Pál és Várday Kata levelei (49), Dunántúli misszilisek (71); 17. század: literátor politikusok levelei tallózó gyűjtés, Esterházy Miklós 276 levele Nyáry Krisztinához (1624–1639); Kemény János és Lónyai Anna 63 levele (1656–1662); Révai Kata Szidónia levelei; Petróczi Kata Szidónia levelei (11), Rákóczy Erzsébet levelei Esterházy Pálhoz, Rákóczy Erzsébet levelei férjéhez (a 17. századi rész, 81 levél), valamint a 18. század elejéről Barkóczy Krisztina levelei (második kötet, tallózó gyűjtés), a század közepéről Bethlen Kata száz levele, Csáky Kata levelezése (tallózó gyűjtés), valamint Szentpéteri Katalin levelezése (455 levél), a 16–18. század között a „Magyar hölgyek levelei” kötet anyaga (499 levél).

böszítve a 'vajon' jelentésű *ha* adataitól), emellett külön kereshetők az adatok a forráscsoportok szerint. A *-vÁn* képzős határozói igenévre történő keresést ugyanakkor minden esetben manuális szűrésnek kellett követnie. A funkció azonosításában egyrészt a közvetlen és tágabb szövegkörnyezetnek van szerepe,⁷ másrészt annak, ha meg tudjuk feleltetni, párhuzamba állítani hasonló felépítésű és jelentésű igés tagmondatokkal. A korpuszos gyűjtés idején 502 előfordulást azonosítottam – a korpusz bővülésével további 20 adat került a gyűjtésbe:

1. táblázat: A *ha* kötőszós és a feltételes jelentéstartalmú igeneves szerkezetek előfordulása (adatszám) és összesített aránya a TMK alapján.

forrás	<i>ha</i>	igenév
levelek (4971)	4499 (90%)	472 (9,5%)
boszorkányperek (1653)	1603 (97%)	50 (3%)
összes (6624)	6102 (92%)	522 (7,9%)

A manuális adatkeresés elsősorban nem arra irányult, hogy a gyakoriságbeli versengést feltárja, hanem arra keresett választ, hogy a korszakban az eddig ismert forrásokon kívül használatos-e egyáltalán az igeneves variáns, és ha igen, milyen jellemzőket mutat. A (részben tallózó) gyűjtés további 542 adatot eredményezett.

Az igeneves variánssal kapcsolatos szerkezeti korlátok kapcsán egyelőre „negatív” eredmények mutatkoznak. Nem magától értetődő ugyanis, hogy milyen grammatikai, szerkezeti jellemző befolyásolhatja a választást. Ez az igeneves szerkesztésmódra általában is jellemző a korszakban, nem függ például az ige fajtájától, nem kötődik olyan csoportokhoz, mint például a mozgásigék. A feltételes viszony jelöltsége is csak a fajtákra nézve meghatározó – legalábbis a többszörös grammatikai jelöltséggel járó irreális feltétel alig jellemző a korszakban. A saját (explicit vagy implicit) alany szintén nem általános, ahogy a hiánya sem; a fajták/funkciók egy részében elvárható (tipikusan ilyen az Istenre bízott feltétel), máskor pedig szabadon váltakozik, a pragmatikai helyzettel összefüggésben jelenhet meg:

1662: mennibe az levelek zálokban vannak nála és Slevicsznek letennék, *kezüknél lévén az levelek, mindjárt jobban hozza keszthetünk* az dologhoz (Révai Kata Szidónia levele)

1758: Kantárt, Kötőféket, egy kis gyapjúból lehet csinálni, Nyerget Kutyá csontból, mely szerszámokat *János Ördög meg kenvén*, minden szerszám készszen volt (Bosz. 103.)

⁷ A határozói igeneves szerkezetek tipikusan kötőszó nélkül kapcsolódnak a főmondatukhoz, ami azt is jelenti, hogy a köztük lévő logikai viszony értelmezése bizonytalan és nem specifikus is lehet. A két tagmondat egymáshoz való szemantikai viszonyát ugyanis a két tagmondat szemantikai viszonyai mellett pragmatikai elvek, szempontok határozzák meg (számos európai nyelvben, vö. König–van der Auwera 1990: 337, 343).

A saját alany mindenesetre a finit jelleg felé elmozdulás lehetőségét mutatja (amennyiben a finitséget fokozatok szerint értelmezzük, vö. Cristofaro 2007), emellett azt is, hogy így a feltételeességet kifejező szerkezet nem válik mondatrészé (ami a korszak egyik változási lehetősége lenne, vö. Haader 2008a, 2018).

Az igeneves variáns választásában az adatok szerint szerepet kaphat az, ha hasonló diskurzusfunkciók jelennek meg egymás mellett vagy egymásba ágyazódva („feltétel mellett vagy feltételben feltétel”). Ilyenkor a megnyilatkozót a korszakban a változatosabb megfogalmazás igénye motiválhatta. A korpuszból elemzett adatok legalább 20%-ában megfigyelhető a jelenség. Ráadásul nemcsak az azonos diskurzusfunkciók esetében, hanem a feltételeesség különböző fajtái esetében is váltakozott a kétféle szerkezet. Az alábbi első példában mindkét részlet a jövőre vonatkozó feltétel (a megnyilatkozó többé-kevésbé bizonytalan a feltétel teljesülésében):

1709: mert így felettéb nagy szégyene lesz, *ha láthatóképen amaz rájüvén, kel kitudódni* (Bark. 240.)

Eltérő funkciók:

1655: *ha kegyelmed maga is hat napot akar ra szani, [...] eszt veghöz Isten kegyelmebül uiven*, az után osztan kegyelmed legyen mind uezerem mind kalauzom (Zr. p. 238)

1722: *holot ha Andrásit találom*, Lévára megjek dolgában, *azt Isten végbe engedvén vinnem*, mához egj hétre vissza kell jönöm (Kár. 240.)

1624: *hogyan ott ne csak vigasztaljanak, hanem neked is ahoz járulván kedved, második levelem érvén benneteket*, együtt veled ide hozzám jöhesse nek (Esterházy Miklós levele)

1625: *Isten egy kis ürességet adván és tágolván a zaj is a Dunából*, által futamodom valamöly nap hozzátok (Esterházy Miklós levele)

A továbbiakban az alábbi szempontok merülnek fel az előfordulások megoszlása kapcsán – a manuálisan gyűjtött adatokat is figyelembe véve: mennyiben feleltethetők meg az arányok az időbeli terjedésnek; felmerül-e az innovatív használatot tekintve valamiféle területi vonatkozás (jóllehet a mondattan szintjén kevésbé feltételezhető nyelvjárási kötődés); a választás szempontjából mennyire lehet szerepe a társadalmi háttérnek.

6. Arányok, megoszlás, lehetséges korrelációk

A TMK adatai alapján igazolódik a feltételes jelentéstartalomra jellemző műfaji megoszlás: főként a misszilisekre jellemző, a tanúvallomásokban a kötészós változat is kevésbé meghatározó (az összes előfordulás 26%-a). Az igeneves változat is különösen a levelezésekben mutatható ki (91%).

2 táblázat: A *ha* kötőszós és igeneves előfordulások megoszlása szövegtípusonként és évszázadonként a TMK alapján.

	levelezés	boszorkányper	levelezés	boszorkányper
	<i>ha</i> kötőszós (fő) variáns		igeneves variáns	
16. sz.	933	82	29	1
17. sz.	477	121	78	3
18. sz.	3089	1400	368	43
összesen	4499 (73,7%)	1603 (26,3%)	475 (91%)	47 (9%)

Az előfordulási arányok ugyanakkor időben és forrásonként egyaránt igen különbözőek. Míg a Telegdy és a Nádasdy levelezésekben szórványosnak mondható az igeneves variáns, addig Zrínyi Miklós (19,7%, 179 kötőszós előfordulással), Károlyi Sándor (13,7%, 1127 kötőszós variánssal) Barkóczy Krisztina (11,5%, 1419 *ha* kötőszós előfordulással) vagy a peregrinusok levelezésében viszonylag jellemző. A Zrínyi levelekben körülbelül minden ötödik, míg Károlyi és Barkóczy írásaiban minden hetedik főváltozatra „jut” igeneves megoldás.

3. táblázat: Feltételelességet kifejező igeneves tagmondatok előfordulása a TMK egyes forrásaiban.

16. sz.	-vÁn	17. sz.	-vÁn	18. sz.	-vÁn
ÓmLev.	0	Bark.	5	Bark	117
Nád.	10	Lobk.	20	Kár.	179
Svetk.	3	Szépír.	9	Peregr.	70
Jobb.	1	Zr.	44	MikLev.	2
Tel.	14	Bosz.	3	Bosz.	43
Zr.	1				
(K)Bosz.	1				
összes	30		81		411

A fenti megoszlás alapján arra lehetne következtetni, hogy a variáns terjedése ugrásszerűen növekszik meg a 18. század elejére-közepére (ugyanis a 17. században a növekedés ellenére is kevés előfordulásról beszélhetünk). A kiegészítő gyűjtések alapján azonban ez a megállapítás árnyalható.

4. táblázat: A TMK és a manuális gyűjtés igeneves adatainak időbeli megoszlása

időszak	TMK	időszak	manuális
16. sz. (1553–1591)	30	(1550–1560)	95
		(1567–1600)	11
17. sz. (1605–1658)	76	(1606–1644)	196
17. sz. (1698)	5	(1657–1700)	95
18. sz. (1702–1761)	411	(1704–1750)	81
		(1751–1783)	64

Mind a TMK korpusza, mind a kiegészítő gyűjtés alapján a 16. század második felétől adatolható az igeneves variáns. Ebben az időszakban a TMK alapján a levelezésekben is szórványos az előfordulása. A Svetkovics levelekben – noha egyelőre nem a teljes anyag érhető el a korpuszból – általában is alig fordul elő a határozói igenév (a Nádasdy és Telegdi levelezésben – igaz, más funkciókban – rendszeresebben adatolható). Ez azonban összefügghet a levelek diktált voltaival, nem feltétlenül az egyéni nyelvhasználatról árulkodik. Máriássy Kata Johanna leveleiben ugyanakkor van példa a jelenségre, noha utal íródeáki közreműködésre.

A manuális kiegészítő gyűjtés a 16. századi levelezéseket illetően több személy kapcsán is negatív eredményekkel jár: Gersei Pethő János leveleiben kategorikusan *ha* kötőszós szerkezetekkel fejeződik ki a feltételesség (noha az igenévhasználat más funkcióban nem példátlan); a Dunántúli misszilis gyűjteményben szórványosan fordul elő (5 adat, jövőre vonatkozó feltételek), Péchy Márton Nádasdy Tamáshoz szóló leveleiben előfordul az igeneves variáns feltételes használata, szintén szórványosan:

1560: Sáfár Jánosnak holnap kell be jöni és tölle *megértvén* az harmincz had(!) dolgát, kinek menyti deputációja vagyon rajta, jobban tudok hozzá szólni (Péchy Márton levele, MTT)

A század végéről Nyáry Pál leveleiben szintén alig mutatható ki (komplex időfeltétel mégis, reális, kötőszóval kifejezett feltétel mellett):

1600: Hónap ha Isten akarja Hadadban megyek [...] *Onnét megtértvén*, ha szépen kérsz, hozzád is elmegyek, *ha nem bánod* (Nyáry Pál levele Várday Katának)

Kivételesnek mutatkoznak ezen a téren Csányi Ákos tisztartó levelei Nádasdy Tamáshoz; az ő szövegeiben ugyanis az eddiginél jóval gyakrabban fordul elő az igeneves változat, igaz, a tőle hozzáférhető levelek száma is jelentős. A variáns viszonylagos gyakorisága e konkrét esetben nem magyarázható azzal, hogy egy-

fajta „társadalmi törekvés” nyomaiként fordulnának elő, vagy hogy a magasabb státuszúak nyelvhasználatát utánoznák a levélíró, mivel maga Nádasdy kifejezetten kevésbé preferálja ezt a változatot (családi levelezése alapján):

1551: Lipába Bátori uramnak Bebeknek, Patóchinak kelet volna leni, Beche, Bechkerekébe is uraknak, és *ígi lévén* egik sem jutot volna pokáni kézbe (Csányi 17.)

1555: Fő ember az vármegyébe, nem bolond is, joban *mekismervén* kegielmed, talánd nagio b dolkaiba is zolkálhatja kegielmed (Csányi 102.)

1558: jó zolka volna. *Talánd valameli háza alatt kegielmednek letelepedvén* tuna zolkálni (Csányi 287.)

1559: én kegielmes azoniomnak, az én uramnak, az kegielmetek zerelmes fiának, az *három várnak akármelikbe lévén kegielmetek* züntelen zolkálhatam volna zemélem zerént (Csányi 317.)

Csányi esetében bizonyos fajták kerülnek előtérbe, ilyen a legáltalánosabb idő/feltétel, illetőleg a máshol szinte példátlan – többszörös grammatikai jelöltséget igénylő – irreális feltétel. A levélformulának számító, és máshol leginkább igenevessé váló fajta, az Istenre bízott feltétel Csányinál kategorikusan *ha* kötőszóval használatos.

Női írók levelében a 16. században sem példátlan a később jellegzetesebbnek mutató formula is (az alábbi esetben reális feltétel mellett):

1596: nem sokáig lesznek ott, *Isten meghozván*, ha szükség lészen kár nélkül megküldöm (Révay Borbála levele Révay Ferencnek; MHÖL 95.)

A 17. századi manuális gyűjtés jelentősebb eredményt hozott, mint a korábbi időszakra vonatkozó (a „literátor-politikusok” két évszázadon átívelő levelezésében is ez utóbbi időszakban jellemzőbb): összesen 291 előfordulás. A nagyobb preferencia ezúttal is egy személyhez kötődik: 156 adat ugyanis Esterházy Miklós leveleiből mutatható ki (1624–1639 között). Tőle ugyan igen jelentős számú levél maradt fenn (összesen 276-ot közölnek a Magyar Történelmi Társaság), ez azonban önmagában nem magyarázza az előfordulást. Jellegzetes az is, hogy az adatokból egy bizonyos funkció használata emelkedik ki: a formulaszerű, Istenre bízott feltétel 91%-a igeneves változatban jelenik meg (95 adat), – nem jelentéktelen ugyanakkor a jövőre vonatkozó sem. A megnövekedett adatszám tehát nem fokozatos terjedést mutat, hanem inkább kiugró előfordulást egy bizonyos időszakban, noha a kiegészítő gyűjtés alapján ebben a korszakban többen preferálják az igeneves variánst, mint korábban, közöttük is számos női levélíróval (például Máriássy Kata Johanna, Révay Judit, Rákóczi Erzsébet, Révai Kata Szidónia). Különösen tanulságos lenne, ha generációk között is vizsgálható lenne a terjedés, például Barkóczy Krisztina nyelvhasználatát összevetni az anyjával,

Koháry Juditéval – az ő levelei jelenleg csak kéziratos formában érhetők el. A 18. századi (részben a korszakon is túlmutató) előfordulások sem jelentéktelenek, azonban egy részük olyan levelezés, amely egyrészt családtagok írásait, másrészt a birtokügyekhez kapcsolódó leveleket is tartalmazza, s nem áll rendelkezésre a korábbi időszakokhoz hasonlóan számos forrás (levél) egy-egy megnyilatkozótól, kivéve Barkóczy Krisztina írásait, így problematikus az összevetés és a terjedés megállapítása.

A területi beágyazottság szempontja a kérdésből adódóan közvetett – szintaktikai-pragmatikai jelenségről lévén szó –, hiszen a tagmondatok szintjével kapcsolatos változatosság ritkán nyelvjárási kötöttségű (vö. JUHÁSZ 2018). A területiség kérdéséhez érdemes tekintetbe venni a műfaji megoszlást. A boszorkánypeerek esetében a viszonylag csekély adatszám különböző megyékből, régiókból származik – ezzel együtt egyik területre sem koncentrálódik jelentősebb előfordulás: Tolna (4), Somogy (5), Zala (5), Sopron (2), Vas (4), Veszprém (1), Borsod (3), Heves (3), Csongrád (4), Szabolcs-Szatmár (2), Bereg (1). A levelezéshez hasonlóan e szövegtípushoz is tartozik olyan (egyébként elhagyható) formula, amely igeneves változatban is használatos, reális feltételt kifejezve. A köztűz változat – *ha isméri tudgyaé* – főként Sopron, Somogy, Zala megyékhez köthető, az igeneves megoldás például: „Isméri e a Tanu [...], s *ismérvén tugya é*, a vagy hallotta é, hogy [...]” szintén Sopron, Somogy, valamint Vas, Veszprém megyei jegyzőkönyvekben fordul elő, Zala megyében pedig még többször, így a jelenség ezeken a területeken szabad variációként értelmezhető. A tanúvallomások szövegében előforduló feltételt kifejező igeneves változatok szintén inkább társadalmi, mint területi korrelációt sejtetnek (azon belül inkább lehetőséget jelezve, mint elvárhatóságot).

A levelezések esetében külön kell kezelni azokat a szövegeket, amelyek egy csoportra vonatkoznak (peregrinusok, családi levelezések), és azokat, amelyek egy-egy személytől származó leveleket őriznek meg (a peregrinusok esetében a régiókhoz kötés, a csoportként kezelés ellentmondásos következtetésekhez vezethet). A TMK-ból gyűjtött adatok alapján az északkeleti területekről származó szövegekben preferálják a szerzők leginkább az igeneves változatot (az adatok 60%-át lefedve), ugyanakkor nem elhanyagolható a Zrínyihez köthető adatszám és főleg az arány a köztűz használatához képest, így a délnyugati régiót is számításba kell venni. A manuális gyűjtés alapján a(z észak- és dél)nyugatról származó szövegekben is jelentősen képviseltetheti magát a változat (Csányi Ákos, Esterházy Miklós, Révai Kata Szidónia), ugyanakkor Erdélyben is használatos (Csáky Kata családi levelezése és Bethlen Kata levelei alapján). A középső országrész felé közeledve szintén nem példátlan (Szentpéteri Katalin családi levelezésének adatait tekintve).

Vizsgálatot igényel továbbá a társadalmi-kulturális beágyazottság kérdésköre, beleértve a műveltségi értelemben is vett kontaktushatás kérdését. Az ugyan

elképzelhető, hogy az idegen, például latin minta hatására jelentősebb legyen a nem-finit, igeneves szerkesztésmódok előfordulása, bár a korszakkal kapcsolatban épp az analitikus szerkesztésmód térnyerését figyelte meg a szakirodalom (lásd például Haader 2003, 2004). Közvetlenebb latin hatás kevésbé feltételezhető a latin „igeneves” konstrukciók szerkezeti eltérései miatt. A magyar határozói igeneves szerkezet a tipológiai paraméterek szerint (vö. Lehmann 1988: 210–216; Givón 1990: 838–839, Cristofaro 2007) több igei kategóriával is bír: tagadható, független aspektusa van, saját alanya is lehet (vö. Gugán 2006: 69–71, 2007: 99, 103). A beágyazottságtól a finit jellegig terjedő skálán (Lehmann 1988: 216–218) a latin igeneves szerkezetek, például az ablativus absolutus jóval közelebb áll a beágyazottsághoz, mint a magyar határozói igeneves mondatok. A beágyazottság jele – és igen feltűnő különbség a magyar igenevekhez képest –, hogy a latinban a szerkezet alanya nem alanyesetben, hanem ablatívusban áll, továbbá, hogy ez az alany a főmondatban semmilyen formában nem jelenhet meg; ez egyfajta, bár nem tipikus, megvalósulása a tagmondatok összefonódásának (Lehmann 1988: 208). Noha nincs pontos megfelelés a tagmondat függetlensége vagy lefokozottsága és a kötőszó megjelenése vagy hiánya között, a kötőszóhiány a nem-véges alárendelésre jellemző – a latin ablativus absolutus pedig nem kapcsolódik kötőszóval a főmondatához.

A *-ván/-vén* képzős igenevekre azonban jellemző, hogy alanyuk alanyesetű, az alany vagy más bővítménye koreferens viszonyban újraemlíthető a következő, esetleg a megelőző tagmondatban. Ráadásul az a tény, hogy a határozói igeneves szerkezet kötőszóval is kapcsolódhat az azt követő tagmondathoz, további jellemzője a finit jellegnek; jelenleg a TMK boszorkánypereiből adatolható igenevek több mint 30%-a ilyen.

A nem-finit, például participiális szerkezetekre más nyelvekben (többek között az oroszban, az olaszban, a franciában és az angolban) is jellemző, hogy kontextustól függően feltételességet is kifejezhetnek, a határozói viszonyok (idő, feltétel) szemantikai kapcsolatával összefüggésben (vö. König 1986: 229–230). Ahogy arról volt szó, a határozói igenév által tipikusan kifejezett funkciók (idő, okság) alapvetően alkalmasak arra, hogy a feltételes jelentéstartalom előtérbe kerüljön bennük (kontextustól függően). A jelenség például az angolban is megfigyelhető: *Having an ugly wife makes a man mean*. Történeti adatban az Istenre bízott feltétel is kimutatható, 1660: *I, God willing, will not come home without doing somewhat* (Fonteyn–Cuyckens 2013: 167). A saját alanyú *-ing* szerkezetek kapcsán felmerül ugyan a latin hatás az óangolban, azonban az utóbbi vizsgálatok úgy összegezhetők, hogy a jelenség – a szerkezet és a funkció – maga belső nyelvi sajátosság, a hatás legfeljebb a gyakoriság változásban figyelhető meg (*selective frequential copying*, van de Pol 2012 és az ő hivatkozásai). Az, hogy több nyelvben is kimutatható, általánosabb jelenségről van szó, arra mutat, hogy a szerkezeti-pragmatikai változat megjelenéséhez általában sem szükséges idegen nyelvi mintát feltételezni.

A funkcióbővülés is egyfajta innovációnak tekinthető, sőt grammatikalizációnak is, amennyiben az adott a kifejezőeszköz új funkciókat nyer (vö. a határozói igenevet érintő más változások kapcsán: Gugán 2006). Ráadásul a feltételes jelentéstartalmú alárendelő mondatok egyik lehetséges változási iránya, hogy nemcsak elszakadhat a mondatkifejtéstől, hanem szinte mellérendelővé válhat; a jelentéstartalom ilyenkor lényegében felszámolódik (Haader 2008a, 2018). Erre a jelenségre igeneves variánssal is van példa a vizsgált anyagban:

1690: hiszen aminémű dolgaink itt függőben maradnak, azt *Isten éltetvén*, az leendő szüretre *lejövén*, *akkor is* végben vihetjük (Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Györgynek, 34.)

1708: nyughatatlankodik az Aszony. *S végére menvén*, Édes Lelkem, úgy tudósítsa maga, Kegyelmed az Aszonyt! (Bark. 212.)

1723: Holnapután én minden dolgomat *elvégezvén* ottan, és így pénteken vagy szombaton minden bizonnal ott leszek (Kár. 311.)

1766: akkor magával legényeket nem visz, hanem először *meglátván*, mire lesz szükség, *úgy azután* legényeket hív maga után (Nagy István levele Szentpéteri Katalinnak)

A feltételességet kifejező kapcsolóelem igen-igen ritkán jelenik meg, de nem teljesen példátlan; ekkor viszont az igeneves szerkezet helyett ez jelzi az immár egyértelmű funkciót:

1737: De, *ha* az dolog annyira *tágulván*, mindjárt utána küldök, és kihozattatom (Bethlen Kata levele Teleki Lászlónak)

Az jellemzőbb tendencia, hogy a feltételességet kifejező és az azt megelőző tagmondatokban egyes elemek között valamiféle újraemlítés, koreferencia figyelhető meg:

1697: Isten *Kistapolcsányba vivén*, *ott* nem kések (Rákóczi Erzsébet levele Erdődy Györgynek, 59.)

1718: Az absolutionalist pedig, Isten *meghozván Kegyelmedet*, *Kegyelmed-től* várja (Bark. II. 473.)

1755: Én ugyan nem kívánom, hogy kedves Öcsémuram levelemre teendő válasszal magát terhelje, hanem *József öcsémuramnak megmondván* kedves Öcsémuram, *őkegyelme* megírja (Bethlen Kata levele Teleki Lászlónak)

Az idegen hatás hiányára időnként maguk a levélírók hívják fel a figyelmet: Csányi Ákos például többször nehezményezi, hogy latinul írt levelet kap, noha ő maga nem tud latinul, és sokszor deák sincs a közelében, aki lefordítaná. Mivel

az igenevvel kifejezett feltételes jelentéstartalom lényegében egy, pontosabban az adott diskurzusfunkciótól függően több olyan séma, amely számos módon megvalósulhatott bármiféle lexikai kötöttség vagy „fogódzó” nélkül, kevésbé valószínű, hogy közvetlen nyelvi ismeret híján a nyelvhasználók ilyeneket átvehettek, absztrahálhattak volna valamilyen közvetett forrásból. Az olyan szerkezetek, mint például az összetett *lett legyen*, vagy a mellékmondati múlt idejű igealak + *volna* lexikailag sokkal kötöttebbek, így könnyebben beépülhettek a szélesebb körű nyelvhasználatba. A funkcióbővülés tehát az igenevek esetében belső fejleménynek mutatkozik.

Egységes „minta” hiányára utal az is, hogy az egyes diskurzusfunkciókat a különböző források eltérő mértékben részesítik előnyben. Csányi Ákos vagy a későbbi időszakból Szentpéteri Katalin és családja az Istenre bízott feltételt kategorikusan *ha* kötőszós szerkezettel fejezi ki, míg Esterházy Miklós, Rákóczi Erzsébet, illetőleg később Károlyi Sándor, Barkóczy Krisztina és Bethlen Kata többé-kevésbé preferálja ennek igeneves változatát – a kötőszós és a mondatrésztértékű változatok, például *Isten kegyelméből*, *Isten segítségéből* mellett.

További kérdés, hogy társadalmi státuszhoz, regiszterhez köthető változatról van-e szó, illetőleg jelölje-e valamilyen státusznak ez a szerkezet. A korszak társadalmát tekintve a státusz meghatározó része volt a társadalmi nem is, mivel a nemesi származású nők helyzete sem volt egyenrangú a férfiakéval. A gyakorlatban egyfajta „kettős helyzet” alakult ki ezen a téren, hiszen a harcok idején szükségszerűen változott, bővült a nők tevékenységi köre és mozgástere, amelynek – bár feltehetően így is szűkebb volt a férfiakénál – a nyelvhasználatra is hatása lehetett (vö. Sárosi 2014; e hatás összefüggött a személyközi egyezkedéssel is, vö. Varga 2017c: 355–356). Mindenesetre a korszak hivatali stílusának hatásai a nők levelezésében vélhetően kevésbé mutathatók ki; például Barkóczy Krisztina levelei kapcsán: „Szövegei igen közel állnak a beszélt nyelvi stílushoz [...] leveleiben idegen hatás nem érezhető” (Révay 2018: 59).

A TMK-s gyűjtés eredményeként azt feltételezhetnénk, hogy az igeneves változat terjedéséért elsősorban a férfiak felelősek, az adatok közel fele Károlyi Sándor leveleiből származik, a *ha* kötőszós variánssal összevetve pedig ő, a peregrinusok, valamint Zrínyi Miklós leveleiben átlag fölötti az előfordulás. A Barkóczy Krisztinától származó adatok ugyanakkor árnyalják ezt a megfigyelést.

A nyelvhasználat nemek szerinti összehasonlítása a jelen anyag alapján módszertanilag problematikus, hiszen az egyes levelezésekben a nők általában kevésbé vannak képviselve, a központi nőalakokhoz köthető családi levelezésekben számos személytől származhatnak levelek, egy-egy megnyilatkozó nyelvhasználatához kapcsolódva viszont ezáltal kevesebb adat hozzáférhető. A vizsgált források közül kivételesnek számít Barkóczy Krisztina férjéhez, Károlyi Sándorhoz szóló levelezése, amely igen nagy terjedelmű a többi női levélíróéhoz képest. A korpusz adatait tekintve Barkóczy Krisztina levelei a feltételes

jelentéstartalmú igenév használatát tekintve is kivételesnek tűnnek: a TMK-ból 122 előfordulás, a még fel nem dolgozott második kötetből tallózó kereséssel egyelőre további 44 adat származik tőle. A viszonylagos jelentős előfordulás felveti, hogy a választást szituációs, illetőleg személyközi hatás befolyásolja-e (véltetően nem tudatosan) – Barkóczy és Károlyi leveleinek stílusa ugyanis összességében is igen-igen hasonlónak bizonyul. Kemény János és Lónyai Anna a házastársi levelezés alapján kevésbé preferálja az igeneves variánst, legalábbis a szövegek hozzáférhető része alapján.

Más esetekben közvetett bizonyítékokra kell hagyatkoznunk. A manuálisan gyűjtött anyagból Esterházy Miklós leveleiben kiemelkedik az igeneves variáns választása, feleségének, Nyáry Krisztinának a levelei azonban nincsenek hasonló módon közölve. Egy másik családhoz kapcsolódó levelezésben ugyanakkor tőle is adatolható a variáns (Lobkovitz Poppel Évának szóló levelében):

1638: „megh szolgálom kegyelmednek [...], es *Isten eltétvén bennönket*, miis azon leszönk, hagi mind kedveskedgiönk” (LobkPopp. 54., Nyáry Krisztina levele)

E közvetett adat alapján azonban csak valószínűsíthető, hogy más címzettek felé is használta a variánst. Rákóczy Erzsébet vagy épp Bethlen Kata esetében szintén kevésbé ismerjük a címzettek nyelvhasználatát, így szituációs hatás sem igazolható, csupán a szerkezeti lehetőségek váltakozó használata. Kérdés tehát, hogy a nők esetében az igenévhasználat mennyiben tekinthető státusjelölőnek, mennyiben magyarázható az írás tényével. Annyi bizonyos, hogy a kontextus alapján a mindennapi élet aspektusairól szólva is megjelenik a kérdéses szerkezet:

1698: egy nagy barna leánt tanál Kegyelmed *hazajövéen* (Bark. 5.)

1708: Isten *idehozván* Kegyelmedet, mindenekrül job rendelést tehetünk, Édesem (Bark. 219.)

1632: nem uolna iob mjuel hogy immár az Ideieis közelkedik Gyermekek lételének, hogy feöl vennéd Feleségedet s- haza hoznad, *az Aiertis megh változtatuán*, mjndgyárt könnjeben Lenne (Lobk.Popp. 25., Poppel Éva levele)

1671: és azon edént, melben az szilva lév mannával lészen, forró vízbe tartani, az míg az manna elolvad, *elolvadván* benne a manna, azon ruhácskát, kibe manna vót, kifacsarni és azon levet melegen meginnia” (Révai Kata Szidónia levelei férjéhez, MTT)

Nem példátlan, hogy a női levélírók egymás között is használják az igeneves variánst (akár a változatosság kedvéért, „feltétel a feltételben” szerkesztésmóddal is):

1684: kérvén szeretettel az minemű Afrosia vizet ígért Kd énnekem azon vizet ezen alkalmatossággal együtt, egy kevés rózsá vizzel együtt megkülöndeni ne neheztelje; *parancsolván* Kd nekem is szívesen ügyekezem Kdnek szolgálnom (Morocz Erzsébet levele Máriássy Kata Johannának, MHÖL 418.)

1753: Citromok vételében mutatott atyafiságát szépen köszönöm. *Parancsolván* kedves Menyemasszony, én is nagy szerencsének tartom szolgálni (Bethlen Kata levele Teleki Lászlónénak)

1760: Szívesen akarnám, *ha* Isten *megkedvezvén* életemnek, kedves leányom, menyemasszonyt *láthatnám* ez életben, friss egészségben (Bánffy Klára levele Csáky Katának)

Problematisz lenne tehát napjaink gyakorlatát és elvárásait visszavetíteni és a szerkezeti variánst az igenevessége miatt a hivatalinak, formálisnak, ebből adódóan pedig státuszjelölőnek feltételezni. A változat általánosabb használatára utal, hogy a boszorkánypere tanúvallomásokban nemcsak formulaként, hanem hétköznapi leírásokban, megnyilatkozásokban is előfordul:

1584: hát úgy vigyázzon reá, és oly helre álljon, hogy onnét valami eresz alá futamodgyék, mert szerencsétlenség is eshetné rajta, ha hertelen eresz alá nem találna állani. Ezek pedig *meqlévén*, kétfelé tekincsen és gyortyavilágot látna, és ezt felellje (KBosz. 24.)

1648: és abbul főzik az kennettet, melyel *megh kenuen* magokat, röppülhetnek (Bosz. 453.)

1751: az után ugyan a magam kezeitis azon nyavalya *megh kerülvén*, azon orvosságot, es szokat probaltam, s *megh* gyógyult töle (Bosz. 465.)

További szempont, hogy a gyakorlati műfajok egy részében is előkerülnek az igeneves szerkezetek, általában idővel komplex feltételként:

1695: arra írósz vaját, egynéhány tyukmonyat [...] arra nádmezét vagy egyéb mézet, rósa vizet [...]: ezek *együtt lévén*, csak úgy hidegen igen jól meg-kell törni (Szakm. k. 96)

1695: főzd-meg jól: ez *meqlévén*, a' Gombát mosd-meg és töltsd meg véle (Szakm. k. 123)

1904: Ekkor a tüztől elveszszük, csöppenként a kész habhoz hozzákeverjük, a habverővel folyton keverve mindaddig, míg az utolsó csepp kávé is belekevertetett. Ez *meqtörténvén*, a tömegből a habverőt kiveszszük (Házi cukrászat 110.)

1904: Most a kihült fánkocskákat előveszszük és a fenekén éles késsel anynyira kivájjuk, hogy azok belül egészen üresek legyenek. Ez *meqtörténvén*, papírból tölcseért készítünk, az elkészült vanilla-crémet beleöntjük (Házi cukrászat 118.)

Az utóbbi kései adatokban tipikusan a *Ha ez megvan* vagy a *Ha ez megtörtént* (pl. 280., 356. stb.) fordulat váltakozik igeneves variánssal (lásd még 118., 159., 168., 317., 335. stb.), e téren tehát szűkül a hatóköre. A 18. század vége felé ugyanakkor nem példátlan az igenévvel kifejezett „tisztább” feltételesség, főként a reális funkció – közvetlenül váltakozva a kötőszós fővariánssal:

1775: Házi kertekben-is önként elég terem; A' fzára erős. Belső hasznai: Sűrű nyálat ember melléből ki-tíftitja ez fű , *meg-főzetettvén* vízben és mézet *tévén* belé (Csapó József, Uj füves és virágos magyar kert, MTSz.)

1775: Ser közzé *ha* vetik ez öfzve vagdalt gyökeret, azt a' meg-etzetesédéstől meg-oltalmazza . 2) A ' muft vagy bor közé *téttettvén* , abban jó fzeg-fű fzagot gerjefzt . 3) Etzettel *meg-öntvén* e ' gyökereket ' s úgy a ' ruhák közzé *tévén* azok jó fzagúakká léfznek (Csapó József Uj füves és virágos magyar kert, MTSz.)

A fenti példákban névmási koreferencia (*belé, abban, azok*) jelezi a szerkezetek önállóságát, ráadásul a szakácskönyvekénél változatosabb cselekvésmegnevezéseket is érintenek az igeneves variánsok.

Idővel viszont a nyelvtanok egy része már a többértelműség elkerülése érdekében mellékmondatot javasol (vö. Szvorényi 1866: 321–322).⁸ Az igeneves szerkezet feltételes használata azonban nem szorul teljesen vissza a későbbiekben sem, az alapot biztosító idő és okság kifejezésére továbbra is használatos lévén. Ugyanakkor az időközben jellemzőbbé vált *-va/-ve* képzős igenevek is átveszik ezt a funkciót (a modális *megválva, feltéve* stb. korábban sem volt példátlan, ahogy a formulaszerű *látva hiszem* sem, lásd Varga 2017a). Az alábbi két példa sajátossága ugyanakkor, hogy koreferens elemek jelzik a tagmondatok viszonylagos függetlenségét, akárcsak a korábbi *-ván/-vén* képzős igeneves szerkezeteknél:

1930: De az ég többi részein is csak úgy tudunk tájékozódni, ha a fényesebb csillagokat gondolatban összekötjük egymással, csoportosítjuk őket. Kölcsönös helyzetüket emlékezetünkben *ily módon megrögzítve*, ennek alapján máskor is könnyen azonosíthatjuk őket (Lassovszky Károly, MTSz.)

⁸ A 18. századi grammatikák egyikéből még az derül ki, hogy a korszakban is érzékelhető volt a *-ván/-vén* képzővel alkotott szerkezetek nagyobb funkcionális variációja, megfeleltethetősége a finit igealakokkal: 1795: „A va ve Viselővel t. i. mindenkor úgy élünk mint Határozóval, *a vánn, vénnel pedig egyszersmind Íge gyanánt is [...] Ígebéli erejét megtartván*” (Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság, 211, MTSz.).

2010: „A szeletet speciális gázokkal és savakkal *kezelve*, a sablon bonyolult áramköri rajza az ibolyántúli sugárzásnak kitett helyeken *bemaródik a szeletbe*” (A lehetetlen fizikája, Both Előd fordítása)

7. Összegzés

A 16–18. században a határozói igeneves szerkezet pragmatikai alternatívaként működött a feltételes jelentéstartalom kifejezésére – a szerkezeti tulajdonságokból adódó belső változásként, innovációként. A variációk közötti váltakozás, a vetélkedés lényegében egyenlőtlen „harc”-nak bizonyult, számos szerző esetében azonban kimutatható rendszerességgel, nemcsak a levelezés szövegtípusára vagy a korszak nemesi nyelvhasználatára korlátozódva (az egyenlőtlen és ritka variáció vizsgálatának létjogosultságáról lásd Kytö–Walker–Grund 2011: 233–245). A feltételes jelentéstartalmú szerkezetek változási irányait tekintve nem a mondatrésztértékűvé válás jellemzi az igeneves variánst (a szerkezeti sajátosságok közé tartozik, hogy lehet saját alanya, valamint a szerkezetet egyes elemei koreferensek lehetnek a következő tagmondat elemeivel), ugyanakkor csak igen ritkán mozdul a mellérendelés felé, felszámolva a sajátos jelentéstartalmat.

A jelenség természetéből, elsősorban az igenevek összetett funkciójából és abból adódóan, hogy ezek a funkciók elsődlegesen a szövegösszefüggésekből azonosíthatók, különösen fontos szerepet kapott a vizsgálatban „a hozzáférhetővé tett nyelvi adat” (a grammatikai variáció és a nyelvi változások kutatásában egyébként is ez az elsődleges szempont, vö. Károly 1964: 166–7). A kétféle adatgyűjtés tanulságai a független tényezőkkel való korrelációt tekintve mutatkoznak meg – valamint a variáció viszonylag kiterjedt használatát jelzik. A manuális gyűjtés adatai egyes szempontokat, esetleges várakozásokat felülírtak, másokat megerősítettek.

A variáns időbeli terjedését tekintve a változás kevésbé ugrásszerűnek ítéltető (azaz a 16–17. században sem jelentéktelen az előfordulása), ugyanakkor a rendelkezésre álló források közel sem kiegyensúlyozottak a terjedelmet illetően, így kérdés marad, hogy Csányi Ákos vagy Esterházy Miklós nyelvhasználata sajátosnak, vagy éppen a korszakra többé-kevésbé jellemzőnek tekinthető-e (ugyanaz igaz Károlyi Sándorra vagy épp Barkóczy Krisztinára). A területet illetően a várakozásoknak megfelelően nem mutatkozott egyértelmű korreláció, bár a TMK alapján az északkeleti régióból származó szövegekben jelentkezett a variáns nagyobb gyakorisággal – a manuális gyűjtés általánosabb tendenciákat mutat. Megerősítette viszont azt a TMK alapján is már látható jellemzőt, hogy nemcsak a férfiak nyelvhasználatában jelenhet meg jelentősebb gyakorisággal a variáns, ezzel összefüggésben nem kötődik markánsan egyfajta társadalmi (például hivatali) stílushoz – ez utóbbi szempontot a gyakorlati műfajok előfordulásai is alátámasztják. Kérdés maradt, hogy a levelezésekben a szituációs, személyközi hatásnak lehetett-e szerepe. Annyi bizonyos, hogy bár egyes levélírók jobban

preferálják a szerkezeti variánst (más-más diskurzusfunkciókban), a korszak nemesi levelezése nem ad egységes képet a kérdésben. Mindenesetre az igeneves variáns a 16–18. században semlegesebb stílusértékű, mint napjainkban, a feltételes jelentéstartalom – nemcsak modális használatban – később *-va/-ve* képzős igeneves használattal sem példátlan, szintén semleges stílusban.

Noha a független tényezőket illetően a TMK-s és kézi adatgyűjtés eredményeit együtt nézve összességében kiegyensúlyozottabb használati jellemzőket mutat (ezzel is jelezve a variáns „robosztus” voltát), ezek alapján kevésbé lehet az igeneves változat választását befolyásoló motivációkat, tényezőket igazolni – leszámítva a változatosságra törekvés igényét (hiszen számos esetben a *ha* kötőszós variáns közelében jelenik meg az igeneves szerkezet).

A szerkezeti variáns 18. század utáni története részletesebb vizsgálatot igényel, ehhez azonban egyrészt a jelenséget preferáló szövegtípusok (például magánlevelezések) feltárása szükséges, az egyéb forrásokat tekintve pedig olyan gyűjtemény lenne ideális (elsősorban a 18. század végi és a 19. századi előfordulásokra nézve), ahol morfológiai kategóriákra is lehet keresni, nemcsak lexémákra.

Források

- E. Abaffy Erzsébet (1968), Dunántúli missilisek a XVI. századból. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- N. Abaffy Csilla (1996), Festetics-kódex 1494 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. Régi Magyar Kódexek 20.c
- Benda Borbála – Várkonyi Gábor (2001), Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez, 1672–1707. Osiris Kiadó, Budapest.
- Benda Kálmán (1975), Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607. Vár. Tcs., Kisvárd.
- Bencsik Gábor (2018), Árva Bethlen Kata: Önéletírás és levelek. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Berecz Ágnes (2016), „Semmi újságot írni nem tudok”: Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése. Balassi Kiadó, Budapest.
- Deák Farkas (1879), Magyar Hölgyek levelei 1515–1711. MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna (1994), Horvát-kódex. Prédikációk és regulák Ráskay Lea keze írásával 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest. Régi Magyar Kódexek 17.
- Hegyesi József (1904), A legújabb házi cukrászat kézikönyve. Ifjabb Nagel Ottó kiadása, Budapest.
- Jankovics József (1981), Literátor politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623. Budapest – Szeged.
- Kaku, Michio (2010), A lehetetlen fizikája: a fézerek, az erőterek, a teleportáció és az időutazás világának tudományos feltárása. (Both Előd fordítása) Akkord, Budapest.

- Komáromy András (1889), Révai Kata Szidónia levelei férjéhez. I., II. Magyar Történelmi Tár 150–180, 270–298.
- Komáromy András (1904), Gersei Petheő János levelei Nádasdy Tamáshoz. 1550–1562. Magyar Történelmi Tár 400–433
- Komáromy András (1904), Péchy Márton levelei Nádasdy Tamáshoz 1553–1562. Magyar Történelmi Tár 574–595.
- Komlowszky Tibor – S. Sárdi Margit (2000), Régi magyar költők tára 16. Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei. Balassi Kiadó, Budapest, 650–655.
- Kovács Ágnes – Fogarassy Zoltán (2017), Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Második kötet (1712–1724). Debrecen.
- MTSz = Magyar Történeti Szövegtár http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- Dr. Merényi Lajos (1900), Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. Magyar Történelmi Tár 16–60; 264–295.
- Dr. Merényi Lajos (1901), Esterházy Miklós újabb levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. Magyar Történelmi Tár 358–386, 481–512.
- Őze Sándor (1996), 500 magyar levél a XVI. Századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz II. kötet. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Papp Klára (2006), „Minden öröömöm elegyes volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Debrecen.
- Szakats mesterségnek könyvetskéje. Kolozsvár. 1695.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz <http://tmk.nytud.hu/>
- Tóth Ernő (1900), Kemény János és Lónyai Anna levelezése 1656–1662. Magyar Történelmi Tár, 161–218.
- Uhl Gabriella (1994), Gróf Rákóczi Erzsébet levelei Esterházy Pálhoz. Limbus füzetek. Szeged.

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) (1995), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1957), Magyar történeti mondattan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1977), Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.), Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 171–187.
- Cristofaro Sonia (2007), Deconstructing Categories: finiteness in a functional-typological perspective. In: Nikolaeva, Irina (ed.), Finiteness. Theoretical and Empirical Foundations. University Press, Oxford. 91–115.
- Dömötör Adrienne (2003), Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. Magyar Nyelv 99: 448–466.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények 113: 85–110.

- Fonteyn, Lauren – Cuyckens, Hubert (2013) The development of free adjuncts in English and Dutch. *Leuven Working Papers in Linguistics* 1: 160–195.
<https://www.arts.kuleuven.be/ling/workingpapers/papers/pdf-files/lwpl13>
- Givón Talmy (1990), *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume II. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Gugán Katalin (2002), Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49/1: 23–49.
- Gugán Katalin (2006), A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- Gugán Katalin (2007), Az alany és az állítmány egyeztetése a középmagyar korban. *Magyar Nyelvőr* 131: 99–107.
- Haader Lea (1995), Az alárendelő mondatok. Az időhatározói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), 573–595.
- Haader Lea (2001), Mikrodiakrónia és változásvizsgálat. *Magyar Nyelvőr* 125: 354–370.
- Haader Lea (2003), Mondattan. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), 667–690.
- Haader Lea (2004), Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- Haader Lea (2008a), Az alárendelő mondatok változási irányáról. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.), *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Kiadó, Budapest. 77–87.
- Haader Lea (2008b), A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.), *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 251–259.
- Haader Lea (2018), Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), 209–225.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania (2002), *World Lexicon of Grammaticalization*. University Press, Cambridge.
- Jenset, Gard B. – McGillivray, Barbara (2018), (Re)using resources for historical languages. In: *Quantitative Historical Linguistics. A Corpus Framework*. University Press, Oxford. 131–152.
- Juhász Dezső (2018), A nyelvjárások történetéből. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), 361–378.
- Károly Sándor (1964), Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelv-leírásban. In: Benkő Loránd (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 166–173.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Klemm Antal (1928–1942), *Magyar történeti mondattan*. MTA. Budapest.
- König, Ekkehard (1986), Conditionals, concessive conditionals and concessives: areas of contrast, overlap and neutralization. In: Traugott, Elisabeth Closs et al. (eds.), *On Conditionals*. University Press, Cambridge. 229–246.

- König, Ekkehard – van der Auwera, Johan (1990), Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe. In: Bechert, Johannes – Bernini, Giuliano – Buridant, Claude (eds.), *Toward a Typology of European Languages*. Mouton De Gruyter, Berlin – New York, 337–356.
- Kytö, Merja – Walker, Terry – Grund, Peter (2011), *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Lehmann Christian (1988), Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 181–225.
- D. Máta Mária (2003), Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), 632–663.
- D. Máta Mária (2011), *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Németh Miklós (2004), *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh Miklós (2008), *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében: nyelvi változók a XVIII. században*. SZTE, Szeged.
- Rácz Endre (1995), Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), 694–718.
- Révay Valéria (2018), Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján. *Magyar Nyelv* 114: 59–67.
- Sárosi Zsófia (2014), A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés. In: Fazakas Emese et al. (szerk.), *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság, Budapest – Kolozsvár. 126–139.
- Szvorényi József (1866), *Magyar nyelvtan*. Heckenast, Pest.
- Tagliamonte, Sali A. (2018), *Near done; awful stable; really changing*: The suffixless adverb in dialects of the UK. *Diachronica* 35: 107–143.
- van de Pol, Nikki (2012), 21 Between Copy And Cognate: The Origin Of Absolutes In Old And Middle English. In: Johanson, Lars – Robbeets, Martine (eds.) *The Origins of Bound Morphology*. Leiden, Brill, 297–322.
- Varga Mónika (2017a), Változó és Változat: A feltételes jelentéstartalom esetei a középmagyarban. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, SZTE. 319–336.
- Varga Mónika (2017b), Feltételes jelentéstartalmú mondat szerkezetek alakulásáról középmagyar szövegekben. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakronia 3*. PPKE BTK, Budapest – Piliscsaba. 137–162.
- Varga Mónika (2017c), „Az hol az haragrúl írsz” – Szöveg- és személyközi kapcsolatok jelzéseiről középmagyar levelekben. *Magyar Nyelvőr* 141: 350–367.
- Weinreich, Uriel – Labov, William – Herzog, Marvin I. (1968), *Empirical Foundations for a Theory of Language Change*. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds.), *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95–195.